

HENRYK ZIMON' SVD

Lublin

SANKTUARIUM ZIEMI
- CENTRUM KULTOWE LUDU KONKOMBA
W PÓŁNOCNEJ GHANIE

WPROWADZENIE

Ziemia odgrywa niezwykle ważną rolę w życiu gospodarczym, społecznym i religijnym ludu Konkomba oraz innych ludów Afryki Zachodniej. U wielu ludów północnej Ghany ziemię uważa się za żonę nieba. Według Konkombów bóstwo ziemi Kiting jest matką boga Uwumbor, który bywa utożsamiany z niebem. Uwumbor jest stwórcą ziemi i nieba oraz duchów i ludzi. Kiting jest bóstwem jednostkowym i uniwersalnym dla wszystkich Konkombów. Pojęcie tego bóstwa i jego kult w sensie uniwersalnym nie ujawniają się obecnie wyraźnie w wierzeniach i obrzędach Konkombów rejonu Saboby. Personifikowane bóstwo ziemi o charakterze uniwersalnym manifestuje się w wielości duchów ziemi, opiekunów poszczególnych rodów. Duchy ziemi, uobecniane w sanktuariach, mają charakter męski lub żeński. Każdy ród, a bardzo rzadko lineaż większy, ma sanktuarium ziemi, zwane *litingbaln*, które symbolizuje i uobecnia lokalnego ducha ziemi, opiekuna wszystkich mieszkańców danego rodu. Duch ziemi jest źródłem życia, dawcą płodności i pożywienia, gwarantem bezpieczeństwa, pokoju oraz przestrzegania kodeksu moralnego i ładu społecznego.

Ziemia jest nie tylko żywicielką i źródłem pożywienia, ale jako piastunka zmarłych ma również charakter patrymonialny. Jest bowiem ściśle związana z przodkami, którzy na niej żyli i w niej są pogrzebani. Ważność przodków i duchów ziemi w życiu społecznym i religijnym Konkombów wynika z faktu, iż przodkowie gwarantują ciągłość patrylinearnej struktury społecznej i wyrażają jedność zmarłych i żyjących członków społeczności lineażowej i rodowej.

Duchy ziemi natomiast łączą członków rodu z danym terytorium i uzasadniają ich dziedziczne prawo do zamieszkiwania i używania zajmowanego terenu.

Przedmiotem tego artykułu jest przedstawienie nazwy, miejsca i rodzaju sanktuariów ziemi oraz analiza i interpretacja rytuału odprawionego w sanktuarium ziemi w wiosce Bwagbaln. Celem zaś studium jest ukazanie społecznego i religijnego znaczenia tego sanktuarium jako głównego centrum kultowego pięciu klanów plemienia Biczabob. Analiza danych faktograficznych zebranych w czasie badań terenowych i studium literatury została uzupełniona interpretacją fenomenologiczną zmierzającą do zrozumienia i wyjaśnienia sensu badanych zjawisk społecznych i religijnych.

Podstawą źródłową są przede wszystkim wyniki etnoreligioznawczych badań terenowych, które przeprowadziłem wśród ludu Konkomba w rejonie Saboby od lipca 1984 do stycznia 1985 oraz od września 1990 do sierpnia 1991 r. W czasie badań terenowych przebywałem w misji katolickiej Księża Werbistów w Sabobie, centrum ludu Konkomba w Ghanie. Badania prowadziłem wśród pięciu plemion tego ludu: Biczabob, Nakpantiib, Binalob, Bimonkpom, Bigbem. Zamieszkują one tereny położone stosunkowo blisko Saboby lub wokół niej. W sumie uczestniczyłem osiem razy w rytuałach związanych z duchami ziemi. Były one odprawiane w zagrodach lub świątyniach ziemi przez rodowych kapłanów ziemi i starszyznę¹. Z literatury przedmiotu ważne są publikacje brytyjskiego antropologa społecznego Davida Taita (1912-1956), który prowadził badania stacjonarne w rejonie Saboby od sierpnia 1950 do stycznia 1952 r., oraz Jean-Claude Froelicha, francuskiego administratora w północnym Togo w latach 1940-1948².

1. MIEJSCE I RODZAJE SANKTUARIÓW ZIEMI

Na obszarze zamieszkanym przez członków jednego rodu znajduje się kilka miejsc sakralnych, spośród których najważniejszym jest sanktuarium ziemi. Jest ono głównym centrum kultu ziemi i kultu przodków oraz symbolem jedności

---

¹ Szerzej na temat metody i tematyki tych badań zob. II. Z i m o Ń. *Metodyka etnograficznych badań terenowych w północno-wschodniej Ghanie*. „Summarium” 34-35:1985-1986 s. 279-287; t e n ż e. *Po raz drugi wśród Konkombów*. „Misjonarz” 1992 nr 4 s. 10 n.

² Zob. D. F o r d e. *David Tait 1912-1956*. „American Anthropologist” 59:1957 s. 325; J. G o o d y. *Introduction*. W: D. T a i t. *The Konkomba of Northern Ghana*. 2nd ed. London 1964 s. XIV; D. T a i t. *The Family, Household, and Minor Lineage of the Konkomba*. „Africa” 26:1956 s. 219; B. H o l a s. *Préface* W: J.-C. F r o e l i c h. *La tribu Konkomba du Nord Togo*. Dakar 1954 s. 12.

i autonomii rodu³ Członkowie rodu zamieszkują zwykle kilka wiosek i przysiółków. Cały ten obszar, który zamieszkują członkowie jednego rodu, określamy jako terytorium czy region rodu⁴ Ród jest więc grupą etniczną, składającą się z jednego lub więcej lineaży większych, która zamieszkuje określone terytorium. Na terytorium rodowym Konkombów musi znajdować się koniecznie sanktuarium ziemi. Stwierdzenie to odnosi się do obecnych terenów zamieszkania Konkombów, zajętych przez nich po inwazji Dagombów w XVI w. Do XVI w. Konkombowie zajmowali obszary wokół Yendi, z których zostali wyparci przez nacierających z okolic Tamale Dagombów. Zdaniem Taita Konkombowie nie mają świątyni ziemi na terytoriach leżących poza obecnym terenem zamieszkania tego ludu, tzn. na obszarach, dokąd wyemigrowali w ostatnich dziesiątkach lat (np. rejon Kete-Krachi i gdzie indziej)⁵ Obserwacje z badań terenowych potwierdzają opinię Taita. Konkombowie, odwiedzający rodzime wioski z powodu np. uroczystości drugiego pogrzebu, korzystali z okazji i mężczyźni w towarzystwie starszyny lub za jej zgodą składali ofiary błagalne w świątyniach ziemi.

Bardzo rzadko zdarza się, by lineaż większy miał własnego kapłana ziemi i własną świątynię ziemi. Stan taki stwierdziłem jedynie w rodzie Kukultiib z plemienia Binalob, zamieszkującym wioskę Kukuln. Lineaże większe Kaasiini i Paacham mają własne sanktuarium ducha ziemi, zwanego Kpungdo, a lineaż większy Taab świątynię ducha ziemi, zwanego Joon.

Sanktuarium ziemi zwane jest w dialekcie Biczabobów *litingbaln*. Etymologicznie wyraz ten składa się z dwóch słów: *kiting* – ziemia i *ligbaln* – skóra lub *ngban* – skóra zwierzęcia⁶ Tait podaje na oznaczenie sanktuarium ziemi termin *ntengbe*, którego źródłosłów jest ten sam jak w wyrazie *litingbaln*: *ke-teng* (ziemia) i *m-be* (skóra)⁷ Formą poprawną wyrazu *ntengbe* jest *ntingbann*.

³ D. T a i t. *The Political System of Konkomba*. „Africa” 23:1953 s. 214; t e n ż e. *The Konkomba of Northern Ghana* s. 35, 46, 73. Zob. również J. Z w e r n e m a n n. *Die Erde in Vorstellungswelt und Kultpraktiken der sudanischen Völker*. Berlin 1968 s. 196.

⁴ Obszar zamieszkały przez członków jednego rodu Froelich nazywa „parafią” (*la paroisse*), a Tait dystryktem. Froelich rozróżnia ponadto *litingbal*, czyli parafię, i *litingbel*, czyli ducha ziemi danej parafii, któremu cześć składa się w sanktuarium ziemi. Zob. F r o e l i c h. *La tribu Konkomba* s. 186, 188; D. T a i t. *The Territorial Pattern and Lineage System of Konkomba*. W: *Tribes without Rulers. Studies in African Segmentary System*. Eds. J. Middleton, D. Tait. 4th ed. London 1970 s. 168, 175.

⁵ T a i t. *The Konkomba of Northern Ghana* s. 4, 35.

⁶ M. A. L a n g d o n, M. J. B r e e z e. *Konkomba-English Likaln-Likpakpaln Dictionary*. Tamale [b.r.] s. 39, 46, 62, 204.

⁷ W języku talensi sanktuarium ziemi nazywa się *tengaan* (*tongghan* według Fortesa), a w języku kusasi – *tengghan*. Etymologia tych wyrazów jest identyczna: *teng* – ziemia i *gaan* lub *ghan* – skóra. Zob. T a i t. *The Territorial Pattern* s. 170 i przyp. 1: t e n ż e. *The Konkomba*

Według Taanyana, starca z Nalongni, słowa *litingbaln* i *ntingbann* są synonimami i oznaczają sanktuarium ziemi. Zdaniem Jamesa N. Kunji, lingwisty i mojego asystenta w czasie prowadzonych badań, wyraz *ntingbann* oznacza ducha sanktuarium ziemi, czyli ducha ziemi⁸ Na oznaczenie ducha sanktuarium w języku konkomba używa się trzech określeń: *litingbanwaal*, *litingbaln aawaal*, *ntingbann*. Człon określający dwie pierwsze nazwy pochodzi etymologicznie od słowa *liwaal* – duch. Sanktuarium ziemi uobecnia męskiego lub żeńskiego ducha ziemi. Męskie sanktuarium nazywane jest w języku konkomba *litingbajal* lub *utingbanja*, a żeńskie sanktuarium ziemi – *litingbaln pii* lub *utingbanpii*. Utożsamianie sanktuarium ziemi z męskim lub żeńskim duchem ziemi widoczne jest wyraźnie w modlitwach towarzyszących ofiarom, w których zamiennie wzywa się ducha ziemi lub sanktuarium ziemi. Choć w uroczystościach dożynkowych nowych jamów i plonów sorga częściej wzywa się ogólnie sanktuarium ziemi lub sanktuarium ziemi konkretnej wioski, to jednak ten sposób wzywania nie przekreśla odniesienia miejsca sakralnego do niewidzialnego ducha ziemi, opiekuna rodu, którego symbolem i manifestacją jest widzialne sanktuarium ziemi w formie drzewa, zagajnika, kamienia czy kamieni⁹

Ludy obszaru górnej Wolty lokują sanktuaria ziemi na różnych terenach. U Kasenów i Nunów z Burkina Faso sanktuariami ziemi są góry lub wzgórze, zbiorniki wodne, zagajniki, grupy skał czy drzew, drzewa oraz kupy kamieni¹⁰ Natomiast u ludu Talensi z Ghany sanktuaria ziemi mają następujące postaci: zagajnik, zbiornik wodny, rzeka, kupa kamieni, pojedyncze drzewa, skrawek nieuprawionej ziemi w środku uprawionego pola¹¹. Sanktuariami ziemi u Konkombów są: kamień, kupy kamieni¹², drzewa, gaje (większy obszar zalesiony drzewami i krzewami), a najczęściej zagajniki składające się z kilku drzew i krzewów. We wszystkich odwiedzanych przeze mnie świątyniach

---

of Northern Ghana s. 35 i przyp. 1; E. H a a f. *Eine Studie über die religiösen Vorstellungen der Kusase*. „Evangelisches Missions-Magazin” 108:1964 s. 137; M. F o r t e s. *The Dynamics of Clanship among the Tallensi. Being the First Part of the Analysis of the Social Structure of a Trans-Volta Tribe*. 3rd ed. London 1969 s. 80; Z w e r n e m a n n, jw. s. 192, 470-472.

⁸ Wyraz *ntingbann* (duch ziemi) odpowiada wyróżnionemu przez J.-C. Froelicha terminowi *litingbel*, który oznacza opiekuńczego ducha ziemi danego terytorium. Zob. J.-C. F r o e l i c h. *Les Konkomba du Nord-Togo*. „Bulletin de l'Institut Français d'Afrique Noire” série B 11:1949 s. 432; t e n ż e. *La tribu Konkomba* s. 186.

⁹ H. Z i m o ń. *Afrykańskie rytuały agrarne na przykładzie ludu Konkomba*. Warszawa 1992 s. 101.

¹⁰ K. D i t t m e r. *Die sakralen Häuptlinge im Obervolta-Gebiet (Westafrika)*. Hamburg 1961 s. 41.

¹¹ F o r t e s, jw. s. 80; M. M a n o u k i a n. *Tribes of the Northern Territories of the Gold Coast*. London 1951 s. 83.

¹² F r o e l i c h. *La tribu Konkomba* s. 186.

ziemi należy wyróżnić wyraźnie dwa elementy: drzewa lub – częściej – gaj czy zagajnik oraz znajdujące się pod drzewami, w gaju i w zagajniku kamienie ofiarne, na których składane są ofiary.

Świątynię ducha ziemi, zwanego Kpungdo, lineażu większych Kaasiini i Paacham z wioski Kukuln stanowi mały zagajnik składający się z dużego drzewa *ligaboln* i innych mniejszych drzewek, usytuowany w wiosce, blisko zagród. Znajduje się tam większa liczba kamieni ofiarnych. Za zgodą starszyny byłem w tej świątyni ziemi 28 lipca 1984 r. w towarzystwie asystenta Jamesa N. Kunji. Duch ziemi Kpungdo jest duchem żeńskim. W zagajniku ducha ziemi, zwanego Joon, lineażu większego Taab znajduje się drzewo *budub* oraz kamienie ofiarne.

W wiosce N-nalog sanktuarium ziemi stanowi gaj, usytuowany blisko zagród przysiółka N-ngamdo. Tutejszy duch ziemi, zwany N-nalogtingbann, jest duchem męskim. Nazwa N-nalogtingbann oznacza „duch sanktuarium ziemi z N-nalog”. Nie jest więc ona imieniem własnym. Etymologicznie składa się z dwu wyrazów: *N-nalog* – nazwa wioski i *ntingbann* – duch sanktuarium ziemi. Podobne znaczenie mają takie nazwy, jak: Mwateetingbann (duch sanktuarium ziemi z Kumwateek). Nalontingbann (duch sanktuarium ziemi z Nalongni). Kpegtingbann (duch sanktuarium ziemi z Kpeg), Mwagbatingbaan (duch sanktuarium ziemi z Mwagbar), Bwakutingbann (duch sanktuarium ziemi z Bwakul), Puontingbann (duch sanktuarium ziemi z Puo Tindaando), Gbadagbamingbann (duch sanktuarium ziemi z Gbadagbam). Niektóre duchy ziemi i ich sanktuaria mają określone imiona własne. Oto kilka przykładów: Kpungdo i Joon w Kukuln. Naapaa w Bwagbaln, Waapu w Kiteek, Bangaatingbann w Sobib, Joon w Nakpando, Waa w Puo Tindaando, Kikiji w Yachul koło Sambul.

Sanktuarium ziemi w wiosce Sobib usytuowane jest na skraju pól przyzagródowych, w niedalekiej odległości od zagród lineażu większego Ngambwa. Znajduje się ono pod dużym drzewem kapok, wokół którego rosną inne małe drzewka. Pod drzewkami, na skraju zagajnika, znajduje się ołtarz w formie jednego dużego kamienia ofiarnego, gdzie składa się ofiary¹³

W wiosce Nakpando sanktuarium ziemi lineażu większego Nakpandojaab z plemienia Nakpantiib znajduje się między zagrodami dwóch segmentów tegoż lineażu większego, w większej odległości od nich. Jest nim duże drzewo bao-

---

¹³ Dnia 14 stycznia 1985 r. uczestniczyłem w rytuale odprawianym w tym samym sanktuarium ziemi. Zob. *Z i m o ń. Afrykańskie rytuały agrarne* s. 102-105.

bab, pod którym w pewnej odległości od pnia znajdują się kamienie ofiarne¹⁴. Duch ziemi Joon, uobecniiony w tym sanktuarium, jest duchem żeńskim.

W wiosce Gbadagbam, zamieszkaney przez ród Gbadagbantiib z plemienia Nakpantiib, sanktuarium ziemi znajduje się w buszu, w dosyć dużej odległości (około 2 km) od zagród. Stanowi je kupa trzech dużych i trzech mniejszych kamieni, które znajdują się na otwartej przestrzeni, w pewnej odległości od baobabu i innych pojedynczych drzew. Duch ziemi, zwany Gbadagbamtingbann, ma charakter męski.

W styczniu 1985 r., a więc w ostatnim miesiącu pierwszego pobytu w Sabobie, odwiedziłem świątynię ziemi w Nalongni (11 stycznia) oraz w Kiteek (17 stycznia). Opeel, naczelnik rodu i lineażu mniejszego Kotiendo, wydelegował Kpabbwanję, wiekowo trzeciego wśród najstarszych członków lineażu, do zaprowadzenia mnie do sanktuarium męskiego ducha ziemi, zwanego Nalontingbann. Jest to zagajnik dużych drzew i krzewów, usytuowany w pewnym oddaleniu od miejsca zamieszkania członków lineażu Kotiendo i Wajado. Leży on niedaleko drogi, po jej prawej stronie, prowadzącej z Saboby do Garimata i N-nalog. Tradycja podaje, iż kiedyś zagrody mieszkańców Nalongni znajdowały się bliżej świątyni ziemi. W zagajniku znajdują się kamienie ofiarne tworzące koło o średnicy 1 metra. Zatrzymaliśmy się tam przez chwilę. Kpabbwanja nie przeprowadził tam żadnych sakralnych czynności¹⁵

W sanktuarium ziemi w Kiteek byłem z racji ostatniej wizyty w wiosce, by pożegnać się ze starcami: Bigrumi, Bila, Mewiin, Nlembi. Do sakralnego zagajnika zaprowadził mnie Bigrumi, najstarszy mieszkaniec lineażu większego Kotodo. Pod drzewami, w półkolu, znajdują się kamienie ofiarne. Siedząc w kucki przy kamieniach, Bigrumi wyjaśnił okoliczności mojej wizyty w sanktuarium, która miała na celu zarówno prezentację mojej osoby duchowi ziemi, jak i pożegnanie z mieszkańcami wioski. Sanktuarium ziemi położone jest w zachodniej części wioski, na skraju pól przyzagrodowych, przylegających bezpośrednio do zagród lineażu mniejszego Jangando. Symbolizuje ono wyraźnie granicę między polami uprawnymi a buszem. Żeński duch ziemi, zwany Waapu, otacza opieką mieszkańców wioski i żywiącą ich ziemię uprawną. Waapu była żoną Koto, praprzodka lineażu większego Kotodo.

Wszystkie sanktuaria ziemi Konkombów mają zasadniczo charakter rodowy i wyrażają relację sakralną między członkami rodu a miejscem zamieszkania.

¹⁴ Ród Nakpantiib z wioski Nakpando składa się z dwóch lineażu większych: Nakpandojaab i Botatiib. Sanktuarium ziemi lineażu Botatiib znajduje się w wiosce Mwangbar, z której pochodzą członkowie tego lineażu.

¹⁵ Zob. H. Z i m o Ń. *Święta plonów sorga u ludu Konkomba w północnej Ghanie*. W: t e n ż e. (red.). *Z badań nad religią i religijnością ludową*. Warszawa 1988 s. 56 przyp. 21.

Wyjątek stanowi sanktuarium ziemi w wiosce Bwagbaln, które dla pięciu rodów plemienia Biczabob, zamieszkujących Sabobę¹⁶ i tereny bezpośrednio z nią graniczące, pełni rolę szczególnie uprzywilejowaną. Sanktuarium jest dużym kamieniem wystającym z ziemi, który znajduje się na terenie zamieszkanym, w bliskim sąsiedztwie zagród. Jest ono miejscem kultu męskiego ducha ziemi, zwanego Naapaa. Sanktuarium ma charakter ponadrodowy i jako symbol jedności znaczącej części Biczabobów w Ghanie jest ono wśród rodowych świątyń ziemi świątynią najważniejszą i pierwszą pod względem rangi i znaczenia. Ta szczególna pozycja sanktuarium ziemi w Bwagbaln wśród Biczabobów nie ma odpowiednika u innych badanych przez mnie plemion ludu Konkomba, takich jak: Nakpantiib, Binalob, Bigbem i Bimonkpom. Według tradycji ustnej, przekazanej przez członków lineażu większego Bwagbatiib, Biczabobowie zamieszkali w przeszłości, w tym samym czasie, w Sabobie i wioskach wokół niej. Najstarszy z nich zamieszkał w Bwagbaln i dlatego też sanktuarium ziemi znajdujące się w tym miejscu jest najważniejsze dla wszystkich Biczabobów zamieszkujących tereny bezpośrednio wokół Saboby. Dotyczy to pięciu rodów plemienia Biczabob: B i c z a b o b z Saboby, Tilangben i Bwagbaln, B i n a n g m a n z Kiteek, B u m w a t e e b z Kumwateek, B w a k u t i i b z Bwakul i N a l a t i i b z Nalongni, Toma i Dicheen. Biczabobowie z Sobib i Kpeg oraz z innych wiosek położonych dalej od Saboby nie przypisują sanktuarium ziemi w Bwagbaln specjalnego znaczenia i dlatego ich przedstawiciele nie uczestniczą w ceremoniach odprawianych w tym sanktuarium.

2. RYTUAŁ W SANKTUARIUM ZIEMI W WIOSCE BWAGBALN

Zgodnie z terminologią Taita klan Biczabob jest klanem przeciwstawnym (*contrapuntal clan*)¹⁷ Dzieli się on na dwa lineaże większe: Bikumbwam i Bwagbatiib, których członkowie pochodzą od dwóch różnych przodków. Każdy z tych lineaży większych odgrywa określoną rolę w życiu społecznym i religijnym. W klanach przeciwstawnych kapłan ziemi i naczelnik klanu muszą pochodzić z dwóch różnych lineaży większych. Członkowie lineażu Bikumbwam, z

¹⁶ W języku konkomba Saboba nazywa się Czabob i stąd Biczabobami określa się członków rodu, mieszkających w Sabobie, Tilangben i Bwagbaln oraz członków plemienia zamieszkujących tereny bliższe i dalsze wokół Saboby, zarówno w Ghanie, jak i w Togo.

¹⁷ Tait wyróżnia trzy rodzaje klanów: klany przeciwstawne (*contrapuntal clans*), klany jednorodne (*unitary clans*) i klany złożone (*compound clans*). O strukturze społecznej rodów Konkombów zob. T a i t. *The Konkomba of Northern Ghana* s. 34 n., 45; Z i m o ń. *Afrykańskie rytuały agrarne* s. 116 n.

którego pochodzi naczelnik rodu, zwani są „ludźmi naczelnika rodu” (*uninkpeldoaniib* lub *uninkpeldojaab*) i mieszkają w przysiółkach Kpapaab i Gbedo w Sabobie oraz w wiosce Tilangben, położonej 1 km na południowy wschód od Saboby, po lewej stronie drogi prowadzącej do Kiteek¹⁸.

Członkowie lineażu większego Bwagbatiib, z którego pochodzi kapłan ziemi, zwani są „ludźmi kapłana ziemi” (*utindaananiib* lub *utindaanjaab*). Lineaż większy dzieli się na dwa lineaże mniejsze: Kojodo i Nayundo. Protoplastą lineażu większego Bwagbatiib był Kubuu, który miał dwóch synów: pierworodnego Kojo i młodszego Nayun. Lineaż mniejszy Kojodo (jego przodkiem był Kojo) liczy sześć zagród, które znajdują się w wiosce Bwagbaln, usytuowanej 2 km na wschód od Saboby i graniczącej z rzeką Oti. Lineaż mniejszy Nayundo, wywodzący się od przodka Nayun, składa się z 12 zagród. Członkowie tego lineażu mieszkają w przysiółku Kpaliib w północnej części Saboby.

Członkowie lineażu większego Bikumbwam związani są specjalnymi więzami rytualnymi (*mantotiib*) z lineażem większym Yachado z Kiteek, należącym do rodu Binangmam. Partnerami rytualnymi lineażu większego Bwagbatiib są członkowie rodu Bumwateeb i Nalatiib z wiosek Kumwateek i Nalongni¹⁹

Rytuał przeprowadzono 24 marca 1991 r. w godzinach rannych w dniu *sakpa*, który dla członków lineażu większego Bwagbatiib i niektórych innych rodów plemienia Biczabob jest dniem świątecznym (*likpaakool*). W dniu tym nie wolno pracować w polu²⁰

Nie licząc mieszkańców wioski Bwagbaln, w rytuale uczestniczyło 14 przedstawicieli lineażu większych i rodów z Saboby, Tilangben, Nalongni, Kiteek, Bwakul (Ghana) oraz Yaborpu i Lagee (Togo). Było to bez wątpienia największe zgromadzenie rytualne starców o zasięgu ponadrodowym, w którym mogłem uczestniczyć w czasie badań wśród Konkombów. Mieszkańcy wioski Bwagbaln przeznaczyci na cele ofiarne osiem sztuk kurczaków, koguta, barana i kozła. Przedstawiciele sąsiednich miejscowości przynieśli sześć kurczaków, a Balaween z Nalongni przekazał 100 cedis zamiast kurczaka. Do godziny 10.45 czekano na przybycie starców lub ich delegatów z sąsiednich miejscowości.

Rytuał składał się z następujących cykli rytów:

¹⁸ T a i t. *The Konkomba of Northern Ghana* s. 44 n.

¹⁹ Wioska Kumwateek jest położona 2 km na północ od Saboby, a wioska Nalongni leży 3 km na zachód od Saboby.

²⁰ Tradycyjny tydzień Konkombów składa się z sześciu dni. Każdemu z dni odpowiada dzień targowy w jakiejś miejscowości w sąsiedztwie. Oto nazwy kolejnych dni tygodnia w okolicach Saboby (w nawiasie miejsce targu): *kakang* (Saboba), *czampu* (Yendi), *lamo* (Sambul), *sakpa* (Saangul), *kpangeln* lub *mange* (Wapuli, Garimata), *biczajala* (Demon). Zob. też T a i t. *The Konkomba of Northern Ghana* s. 18.

- 1) ryty w przybytku żeńskiego ducha opiekuńczego,
- 2) ryty w przybytku męskiego ducha opiekuńczego Fukabinyu,
- 3) ryty na grobie Mbagra,
- 4) ryty w sanktuarium ziemi,
- 5) ryty na polu.

Kult ziemi Konkombów łączy się przede wszystkim z gospodarką rolną i sezonowymi pracami rolniczymi. Spośród nich takie prace, jak przygotowanie do sadzenia jamów i zasiewów zbóż oraz żniwa mają szczególną rangę religijną i bogatą oprawę rytualną. Rytuały związane z ziemią odbywają się w dwóch terminach w porze suchej: po żniwach (grudzień–styczeń) i przed rozpoczęciem się prac polowych, pod koniec pory suchej (marzec–maj). Pod względem rangi i znaczenia rytuały, które odbywają się pod koniec pory suchej, przed rozpoczęciem prac polowych, są ważniejsze. Mają one charakter błagalny, ponieważ prosi się przede wszystkim o deszcz. Rytuały te przeprowadza się w świątyniach ziemi lub w zagrodach. Analizowany rytuał w Bwagbaln należy do rytuałów odprawianych w sanktuariach ziemi, zwanych *litingbaln aatork*²¹. Rytuały drugiego typu zwane są rytuałami „składania obiaty ziemi” (*bi kpir kiting*). Miejszem tych rytuałów nie jest świątynia ziemi, lecz specjalnie oczyszczony teren znajdujący się na podwórzu przed zagrodą kapłana ziemi lub najstarszego mieszkańca rodu²². Pod względem zasięgu rytuały obu typów mogą mieć charakter lineażowy, rodowy lub – rzadziej – ponadrodowy.

Spośród rytuałów odbywających się w sanktuariach ziemi rytuał w Bwagbaln zajmuje w świadomości członków części plemienia Biczabob miejsce centralne. Sanktuarium ziemi w Bwagbaln ma charakter ponadrodowy dla pięciu rodów plemienia Biczabob, zamieszkujących Sabobę i tereny bezpośrednio z nią graniczące. Jest ono symbolem jedności i specjalnych więzi między członkami rodów Biczabob, Nalatiib, Bumwateeb, Binangmam i Bwakutiib. W przekonaniu członków tych rodów „świątynie ziemi są – jak wyraził to starzec Mapula z Nalongni – bliźniakami, z których najstarszym jest świątynia ziemi z Bwagbaln” Wszystkie inne sanktuaria ziemi Konkombów mają zasadniczo charakter rodowy. Odnosi się to do wszystkich innych rodów plemienia Biczabob, mieszkających w Ghanie i Togo, oraz rodów takich znanych mi plemion, jak Nakpan-tiib, Binalob, Bigbem i Bimonkpom.

---

²¹ „Ofiara w sanktuarium ziemi”, etymologicznie od *litingbaln* – sanktuarium ziemi, i *ki-tork* – ofiara, obiata, ofiarować. Zob. L a n g d o n, B r e e z e, jw. s. 39.

²² Uczestniczyłem w rytuałach składania obiaty ziemi w wioskach Nalongni (4 maja 1991 r.) i Kiteek (5 maja 1991 r.).

2.1. Znaczenie społeczne

Lineaż Bwagbatiib jest odpowiedzialny za świątynię ziemi. Dlatego też członkowie tego lineażu, zgodnie z porządkiem starszeństwa, odegrali najbardziej aktywną rolę w analizowanym rytuale. Byli nimi: Ilabur, Singbaan i Gmajir. Jako najstarszy członek lineażu, Ilabur pełni oficjalnie funkcje kapłana ziemi. Ponieważ mieszka w przysiółku Kpaliib w Sabobie, przekazał Singbaanowi, najstarszemu mieszkańcowi wioski Bwagbaln, funkcję opiekuna sanktuarium. Gmajir jest drugim co do wieku mieszkańcem Bwagbaln i synem Mbagra, ostatniego instalowanego kapłana ziemi rodu Biczabob.

Mieszkańcy wioski Bwagbaln przekazali na cele ofiarne dziewięć sztuk drobiu, barana i kozła oraz przeznaczyli znaczną część sorga do warzenia piwa. Ilabur z Kpaliib przesłał również pewną ilość sorga na ten cel.

Lineaż większy Bikumbwam związany jest lineażem Bwagbatiib więzami wspólnoty rodowej (*unibaan*). Jako członkowie tego samego rodu Biczabob, przedstawiciele starszyzny z przysiółka Kpapaab z Saboby i z Tilangben już 25 lutego przysłali pewną ilość sorga do warzenia piwa. O randze więzów rodowych świadczy obecność pięciu mężczyzn w rytuale w Bwagbaln, a mianowicie dwóch z przysiółka Kpapaab, dwóch z Tilangben i jednego z Gbedo.

Więzy rytualne istniejące między lineażami większymi i rodami (*mantotiib*) odgrywają ważną rolę w życiu społecznym i religijnym Konkombów. Więzy te wzmacniają i stabilizują poczucie przynależności rodów do tej samej grupy plemiennej oraz integrują i wiążą pewną liczbę rodów między sobą. W rytuale w Bwagbaln uczestniczyli: Balaween, przedstawiciel rodu Nalatiib z Nalongni, związanego więzami rytualnymi z lineażem większym Bwagbatiib oraz Bidil, przedstawiciel lineażu większego Yachado z Kiteek, związanego więzami rytualnymi z lineażem większym Bikumbwam. Obaj przedstawiciele przynieśli po kurczaku jako dar od najstarszego mieszkańca rodu i lineażu większego. Przedstawiciele tych grup etnicznych modlili się w czasie składania obiaty z piwa duchowi ziemi Naapaa. Ilabur przemawiał w imieniu nicobecnego delegata rodu Bumwateek, związanego więzami rytualnymi z lineażem Bwagbatiib.

Bigrumi, najstarszy członek lineażu większego Kotodo z Kiteek, pełniący funkcję kapłana ziemi, uczestniczył w rytuale w Bwagbaln ze względu na więzy przyjaźni istniejące między lineażem Kotodo a lineażem Bwagbatiib. Lineaż Kotodo jest odpowiedzialny za sanktuarium ducha ziemi Waapu w Kiteek, uważanego za „żonę” męskiego ducha ziemi Naapaa w Bwagbaln. Wyrazem przyjaźni był kurczak, przyniesiony przez Bigrumi.

Z racji więzów sąsiedzkich w rytuale uczestniczył Majar z Bwakul. Z powodu mniejszego znaczenia więzów sąsiedzkich nie przyniósł on kurczaka ofiarnego.

Analizowany rytuał sankcjonuje i petryfikuje system społeczny oparty na pokrewieństwie oraz na więzach rodowych, rytualnych, przyjacielskich i sąsiedzkich. Ponadrodowy charakter rytuału w świątyni ziemi Bwagbaln zasługuje na szczególne podkreślenie ze względu na ograniczony zasięg domowy, lineażowy i rodowy wielu innych rytuałów, np. świąt jamów, rytuałów związanych z plonami sorga czy rytuału wprowadzenia na urząd kapłana ziemi. Ryty podtrzymują stabilność porządku społecznego i autorytet starszyzny. Wykonywanie czynności rytualnych jest jednym ze źródeł autorytetu i prestiżu społecznego oraz wyrazem sprawowania władzy²³

Przez udział w rytuale mężczyzn z pięciu rodów i całej społeczności lokalnej (mężczyzn, kobiet, młodzieży i dzieci) akcentuje się solidarność grupową – ponadrodową, rodową i lineażową. Aktywny udział starców i delegatów lineażu i rodów sąsiedzkich wyrażał się w modlitwach wypowiedzianych kolejno przez poszczególnych przedstawicieli w czasie składania obiaty z piwa. Kobiety, młodzież i dzieci z wioski Bwagbaln przypatrywały się ceremoniom w świątyni ziemi, stojąc w półkolu za starcami.

2.2. Wymiar religijny

Oprócz charakteru społecznego analizowany rytuał ma również wymiar religijny. Świadczą o tym adresaci modlitw i ofiar, a także treść modlitw i składane ofiary. Rytuał jest symbolicznym systemem znaczeń i komunikacji, umożliwiającym kontakt człowieka i społeczności z rzeczywistością transcendentną. Przez słowa, gesty, przedmioty i działania symboliczne rytuał przekazuje prawdy religijne, normy i wartości, które określają zachowanie ludzkie i zapewniają społeczeństwu porządek, kontynuację i harmonię. Rytuał jest ponadto nośnikiem stanów emocjonalnych, przeżyć oraz oczekiwań jednostek i społeczności²⁴.

Rytuał z Bwagbaln składa się z pięciu grup rytów, odprawianych w dwóch przybytkach (żeńskie i męskiego ducha opiekuńczego), na grobie Mbagra, w sanktuarium ziemi i na polu. W pierwszych czterech grupach wyróżniamy dwie lub trzy fazy:

---

²³ Zob. T a i t. *The Political System* s. 216; E. L. M e n d o s a. *The Politics of Divination. A Processual View of Reactions to Illness and Deviance among the Sisala of Northern Ghana*. Berkeley 1982 s. 12, 166, 198, 203 n.

²⁴ Zob. V. T u r n e r. *The Forest of Symbols. Aspects of Ndembu Ritual*. 7th printing. Ithaca 1986 s. 29, 32; t e n Ź e. *Symbolic Studies*. „Annual Review of Anthropology” 4:1975 s. 155 n.; H. Z i m o Ń. *Buddyjska architektura sakralna i jej symbolika w starożytnych Indiach*. W: E. Ś l i w k a SVD, M. B r z e ś c i Ń s k i SVD (red.). *Dni Buddyjskie. (Materiały z sesji naukowej)*. Pieniężno 1990 s. 227-229.

- a) modlitwy połączone ze złożeniem obiaty z piwa,
- b) modlitwy towarzyszące ofiarom z drobiu, kozła i barana,
- c) ofiarowanie i wylanie piwa na kamień ofiarny i czarki gliniane.

W przybytku żeńskiego ducha opiekuńczego, na grobie Mbagra i w sanktuarium ziemi ducha Naapaa ryty składały się tylko z dwóch faz: obiaty z piwa i krwawych ofiar. Jedynie w przybytku męskiego ducha opiekuńczego Fukabinyu dwie pierwsze fazy zostały zakończone fazą trzecią, polegającą na powtórnym złożeniu obiaty z piwa. Fakt ten świadczy o zaniku trzeciej fazy i modyfikacji samej struktury różnych rytuałów (m.in. rytuałów żniwnych) w ostatnich dziesięcioleciach. D. Tait potwierdza istnienie rytu fazy trzeciej w początkach lat pięćdziesiątych²⁵ Obserwacje dokonane w czasie drugich badań w latach 1990-91 upoważniają do stwierdzenia, iż zanik trzeciej fazy różnych rytuałów jest częstszy u plemienia Biczabob. Plemiona Nakpantiib i Binalob praktykują częściej fazę trzecią, np. w rytuałach żniwnych czy w rytuale wprowadzenia na urząd kapłana ziemi w N-nalog.

Adresatami modlitw są: duchy ziemi, opiekuńcze duchy rodu oraz przodkowie.

Bóg Uwumbor²⁶ nie był ani razu wspomniany podczas rytuału w Bwagbaln. Podobnie było w rytuale instalacji kapłana ziemi, który odbył się w wiosce N-nalog 13 marca 1991 r. W przeanalizowanych rytuałach dożynkowych, w których uczestniczyłem w czasie pierwszych badań terenowych w latach 1984-85, Uwumbor był rzadko wspominany i zawsze obok innych istot nadnaturalnych (jeden raz w czasie tradycyjnych świąt jamu, a cztery razy w czasie świąt plonów sorga)²⁷

Uniwersalne bóstwo Kiting manifestuje się w wielości lokalnych duchów ziemi, opiekunów poszczególnych rodów. Duchom płci męskiej lub żeńskiej oddaje się cześć w sanktuariach ziemi. Na każdym terytorium rodu musi znajdować się koniecznie sanktuarium ziemi, które jest głównym centrum kultu ziemi oraz symbolem jedności i niezależności rodu. Zgodnie z segmentarną strukturą polityczną Konkombów kult danego ducha ziemi ma zasięg lokalny i ogranicza się do członków określonego rodu, mieszkańców jego terytorium²⁸ Świątynia ducha ziemi Naapaa w Bwagbaln spełnia wyjątkową rolę dla znacznej części Biczabobów, mieszkających w Sabobie i jej okolicy. Ma ona charakter rodowy, ponieważ jest miejscem kultu oddawanego duchowi ziemi przez

²⁵ D. T a i t. *The Place of Libation in Konkomba Ritual*. „Bulletin de l'Institut Français d'Afrique Noire” série B 17:1955 s. 169, 172.

²⁶ O bogu Uwumbor zob. Z i m o n. *Afrykańskie rytuały agrarne* s. 47, 92-94, 105, 107, 122.

²⁷ Tamże s. 34, 89, 121 n.

²⁸ T a i t. *The Political System* s. 222.

członków rodu Biczabob, i ponadrodowy, gdyż symbolem jedności pięciu rodów plemienia Biczabob i centralnym miejscem kultu ziemi dla ich członków. Spełnienie rytuału w Bwagbaln poprzedza przeprowadzenie rytuałów związanych z ziemią w zagrodach i w świątyniach ziemi w wioskach Nalongni, Kumwateek, Kiteek i Bwakul. Z treści modlitw wynika wyraźnie, że odprawienie rytuału w świątyni ducha ziemi Naapaa jest warunkiem rozpoczęcia prac polowych w nowym sezonie agrarnym. Wyraźnie zaakcentował to Gmajir w momencie zeknięcia głowy barana ofiarnego z kamieniem, mówiąc:

Duchu ziemi Naapaa, strzeż nas, kiedy pracujemy w polu. Ofiarujemy ci tego barana. Skoro go przyjmiesz, nie dozwól zmarnować się żadnej sadzonce jamu. Niech z jednej sadzonki będzie wiele jamów. Chcemy szczęścia. Sprawując ten rytuał, umożliwiamy ludziom rozpoczęcie prac polowych. Jeżeli tego nie dokonamy, to chłopci nie będą mogli rozpocząć prac polowych. Duchu opiekuńczy Kitusaakpeng²⁹, chcemy rozpocząć pracę w polu.

W modlitwach towarzyszących ofiarom z piwa i zwierząt wspomina się najczęściej męskiego ducha ziemi Naapaa, a w drugiej kolejności żeńskiego ducha ziemi Waapu z Kiteek, który uważany jest za „żonę” ducha Naapaa. Wspomniane również świątynie ziemi i ich duchy z wiosek Nalongni, Kumwateek i Bwakul. Duchy tych świątyń ziemi nie mają nazw własnych, lecz określane są jako duchy ziemi z Nalongni, Kumwateek, Bwakul.

Z kultem ziemi wiąże się ściśle kult opiekuńczych duchów rodowych. Cykle rytów spełnionych w Bwagbaln są tego jednoznacznym wyrazem. O ścisłym związku żeńskiego ducha opiekuńczego i męskiego ducha opiekuńczego Fukabinyu z duchem ziemi Naapaa świadczą cykle rytów odprawionych w przybytkach tych duchów opiekuńczych na początku rytuału w Bwagbaln. Zgodnie z opinią starców ryty w tych dwóch przybytkach duchów opiekuńczych muszą koniecznie poprzedzać główny rytuał w świątyni ziemi. Duch żeński jest opiekunem lineażu większego Bikumbwam, a męski duch Fukabinyu – lineażu większego Bwagbatiib. Ceremonie w przybytkach tych dwóch duchów opiekuńczych podkreślają jedność wspólnoty rodu Biczabob, składającego się z dwóch lineażu większych: Bikumbwam i Bwagbatiib.

W modlitwach wypowiedzianych w czasie składania ofiar zwracano się imieniem do następujących duchów opiekuńczych: Fukabinyu, Tatal, Taloo, Kpeek (duchy opiekuńcze rodu Biczabob). Tanja (duch rodu Binangnan z Kiteek), Puul (duch rodu Bikujom). Ponadto wspomniano raz wszystkie duchy opiekuńcze rodu Biczabob oraz dwa razy – wszystkie duchy opiekuńcze.

---

²⁹ Kitusaakpeng jest drugim imieniem ducha Tatal, który jest duchem opiekuńczym rodu Biczabob.

Duchy ziemi wszystkich pięciu rodów były wspomniane imiennie w rytuale, ale większość wymienianych duchów opiekuńczych jest duchami rodu Biczabob. Poza nimi wzmiankowano tylko jednego ducha rodu Binangmam z Kiteek (Tanja). Ród Bikujom, którego opiekunem jest duch Puul, nie należy do rodu związanego specjalnymi więzami społecznymi z rodami Biczabob, Nalatiib, Bumwateeb i Bwakutiib³⁰.

Przedłużeniem i uzupełnieniem rytuału w Bwagbaln były rytuały odprawione rano następnego dnia, 25 marca 1991 r., w przybytkach duchów opiekuńczych rodu Biczabob, jak: Libuye, Libukpil, Kpambo i Taloo. Wszystkie rytuały odprawione w przybytkach duchów opiekuńczych podkreślają łączność ducha ziemi z duchami opiekuńczymi. Duchy ziemi „mieszkają” w sąsiedztwie ludzi, podczas gdy siedziby duchów opiekuńczych rodu lokalizowane są w buszu, w drzewach, zagajnikach, stawach, rzekach, dziurach, kamieniach, skałach i na wzgórzach. Na terytorium rodu znajdują się sanktuarium ziemi oraz przybytki duchów opiekuńczych usytuowane niekiedy blisko zagród, choć częściej w buszu. Wszystkie te przybytki sakralizują całą przestrzeń rodową i zapewniają jej mieszkańcom opiekę, poczucie bezpieczeństwa oraz wsparcie w potrzebach materialnych i duchowych dnia codziennego, a także w nieoczekiwanych, kryzysowych sytuacjach życia indywidualnego i społecznego³¹.

W modlitwach wspomniano również duchy przodków (*jadzatiib*, l.p. *jadza*). Przodkowie uważani są za ciągle obecnych i żywych członków społeczności, mimo iż przez śmierć fizycznie od tej społeczności odeszli. Cześć im oddawana wynika z pozycji, jaką zajmują jednocześnie na tym i na tamtym świecie. Pośrednicząc między Istotą Najwyższą a żyjącymi, biorą oni aktywny udział w życiu społeczności i wpływają na losy żyjących. Przodkowie są głównym ogniwem więzi łączącej ludzi ze światem duchowym. To właśnie przez nich świat duchowy staje się dla ludzi bliski.

W modlitwach towarzyszących ofiarom wspomniani są wyłącznie przodkowie z rodu Biczabob. Zasięg społeczny wzywanych istot nadnaturalnych ma więc tendencję wyraźnie malejącą. Zasięg największy, ponadrodowy, mają duchy ziemi, zasięg rodowy i tylko częściowo ponadrodowy – opiekuńcze duchy rodowe, a najniższym zasięgiem rodowym odznaczają się przodkowie. Uwarunkowane jest to segmentarną strukturą społeczną Konkombów, w której pa-

³⁰ Członkowie rodu Bikujom związani są więzami rytualnymi z lineażem większym Kotodo z Kiteek.

³¹ Zob. m.in. M. E l i a d e. *Traktat o historii religii*. Warszawa 1966 s. 361-380; W. B. K r i s t e n s e n. *The Meaning of Religion. Lectures in the Phenomenology of Religion*. 3rd reprint. The Hague 1971 s. 357-376; G. van der L e e u w. *Fenomenologia religii*. Warszawa 1978 s. 438-447; J. F. T h i e l. *Die Bedeutung von Raum und Zeit als religiöse Dimensionen*. „Verbum SVD” 22:1981 s. 21, 23-26.

mięta się tylko własnych rodowych przodków, zwłaszcza męskich. Genealogie Konkombów mają zasięg ograniczony. Pamięć o przodkach nie przekracza zwykle pięciu generacji³² Mimo to Konkombowie pamiętają praprzodków, czyli przodków eponimicznych (*the apical ancestors*) lineażu większych i mniejszych. Ich rzeczywista łączność genealogiczna z najbliższymi przodkami nie zawsze jest dokładnie rejestrowana i pamiętana przez starców.

Najczęściej, bo aż cztery razy, wzywany był Kikpandaan, przodek eponimiczny lineażu większego Bwagbatiib. Ngateena, przodek eponimicznego lineażu większego Bikumbwam, wspomniano dwa razy. Kikpandaan nazywany jest właścicielem tej ziemi, gdyż był on pierwszym praprzodkiem, który zamieszkał na terytorium rodu Biczabob. Dlatego jedynie z lineażu większego Bwagbatiib może pochodzić kapłan ziemi, który sprawuje opiekę nad sanktuarium ziemi rodu Biczabob. U Konkombów i wielu ludów obszaru górnej Wolty władza i funkcje rytualne kapłana ziemi wypływają z faktu pochodzenia od pierwszego mieszkańca danego terytorium oraz z „wybrania” przez ducha ziemi. Jeden raz wspomniano takich przodków, jak: Kubuu, Kojo, Nayun, Bangaaja, Taawiir (z lineażu Bwagbatiib), Gur, Dondo, Nyawil (z lineażu Bikumbwam). Zmarłego kapłana ziemi, Mbagra, wzywano dwukrotnie na jego grobie. Tutaj też wzywano wszystkich dziadków i wszystkie babcie. Jest to więc jedyny w całym rytuale wypadek wzywania przodków żeńskich.

Treść modlitw obejmuje wszystkie sfery i potrzeby życia indywidualnego i zbiorowego. Modlitwy towarzyszące składaniu obiaty z piwa oraz krwi zwierząt wyrażają prośby o spokojny sen, szczęśliwy uśmiech, radość, szczęście, wszelką pomyślność, dobro, liczne potomstwo, wolność od huraganu, zlej rzeczy, kłopotu i niebezpieczeństwa. Najczęściej modlono się o deszcz i dostatek pożywienia. Akcja kopania trzech rzędów pod zasiew zboża i jednego kopca jamu oznaczała w sposób symboliczny rozpoczęcie prac polowych w nowym roku agrarnym. Tym samym symbolicznie potwierdzona została modlitwa Gmajira w świątyni ziemi, z której wynika, iż odprawienie rytuału jest warunkiem rozpoczęcia prac polowych przez członków pięciu rodów plemienia Biczabob. Rozlewanie piwa zmieszanego z wodą przez Bikambi wyrażało w sposób symboliczny zasadniczy cel rytuału w Bwagbali, którym było wyproszenie życiodajnego deszczu. Jego dostateczna ilość umożliwia rozpoczęcie prac polowych po długim, półrocznym okresie pory suchej.

Ważnym wśród Konkombów problemem, wspomnianym kilkakrotnie w rytuałach w Bwagbali i w przybytku ducha opiekuńczego Kpamba, jest czarownictwo. Przez czary (czarownictwo) rozumie się czynności i praktyki zmierzające

---

³² T a i t. *The Political System* s. 222.

do sprowadzenia zła na człowieka lub społeczność³³. Czarownicy powszechnie uważani są przez Konkombów za ludzi złych i aspołecznych. Praktyki czarownicze mogą wykonywać zarówno mężczyźni, jak i kobiety. Od dłuższego czasu ludzie podejrzani przez społeczność o praktykowanie czarów są uważani za osoby żyjące na marginesie życia społecznego wioski. Czarownik określany jest w modlitwach jako osoba o „podwójnym umyśle”, o „czterech oczach” lub jako osoba nienawidząca. W modlitwach prosi się duchy ziemi pięciu klanów i ducha rodowego Fukabinyu o ujawnienie czarownika, a ducha ziemi Naapaa i ducha opiekuńczego Kpamba – o ochronę przed złymi ludźmi, czyli przed czarownikami lub czarownicami.

W czasie rytuału w Bwagbaln składano w ofierze piwo lub piwo zmieszane z wodą oraz krew jako substytut drobiu, kozła i barana. W końcowej fazie rytuału w przybytkach duchów opiekuńczych Kpamba i Taloo ofiarowano kawałki wątroby. Ma ona wartość symboliczną, jako siedlisko życia. Ponadto przez Konkombów uważana jest za smakołyk. Piwo, krew i kawałki wątroby pełnią funkcję daru przekazanego istotom nadnaturalnym przez żyjących. Żyjący partycypują w tym darze podczas rytualnej biesiady, co jest wyrazem komunii i duchowej łączności z duchami ziemi, duchami opiekuńczymi rodu i zmarłymi przodkami. Integralną częścią rytuału w świątyni ziemi było częstowanie piwem.

*

Wierzenia związane z ziemią i jej kult są ważnymi komponentami religii ludu Konkomba i innych ludów Afryki Zachodniej. Według Konkombów bóstwo ziemi Kiting jest matką boga Uwumbor, który bywa utożsamiany z niebem. Personifikowane bóstwo Kiting jest bóstwem uniwersalnym wszystkich Konkombów. Manifestuje się ono w wielości duchów ziemi, opiekunów rodów. Duchy ziemi uobecnianie w sanktuariach mają charakter męski lub żeński. Każdy ród ma sanktuarium ziemi, zwane *litingbaln*, które symbolizuje i uobecnia lokalnego ducha ziemi, opiekuna wszystkich członków danego rodu. Sanktuarium ziemi jest najważniejszym miejscem sakralnym klanu i głównym centrum kultu ziemi. Wyrażając sakralną relację między członkami rodu a miejscem zamieszkania, jest ono symbolem jedności i autonomii rodu. Sanktuariami ziemi u Konkombów są najczęściej baobaby, gaje i zagajniki. Pod drzewami, w gajach i w zagajnikach znajdują się kamienie ofiarne pełniące funkcję ołtarza, na

---

³³ Zob. S. Z a w a d z k i, H. Z i m o Ń. *Czary*. W: *Encyklopedia katolicka*. T. 3. Lublin 1979 kol. 768-770.

którym składane są ofiary. Sanktuaria ziemi usytuowane są zwykle blisko zagród lub na granicy ziemi uprawnej i buszu.

W przeciwieństwie do innych rodowych świątyń ziemi ludu Konkomba sanktuarium ziemi w wiosce Bwagbaln ma charakter rodowy i ponadrodowy. Jako symbol jedności pięciu klanów plemienia Biczabob jest ono najważniejszą świątynią ziemi i centralnym miejscem kultu dla członków tych klanów.

Kult ziemi Konkombów łączy się przede wszystkim z takimi sezonowymi pracami rolniczymi, jak przygotowanie do sadzenia jamów i zasiewów zbóż oraz do żniw. Rytuał w Bwagbaln przeprowadzono 24 marca 1991 r., a więc w porze suchej, przed rozpoczęciem prac polowych. Jego zasadniczym celem było wyproszenie deszczu. Spełnienie rytuału w Bwagbaln jest warunkiem rozpoczęcia prac polowych w nowym sezonie agrarnym oraz poprzedza przeprowadzenie rytuałów związanych z ziemią w zagrodach i świątyniach ziemi w wioskach Nalongni, Kumwateek, Kiteek i Bwakul. Rytuał w Bwagbaln miał największy zasięg ponadrodowy. Uczestniczyło w nim ponad 20 starców, przedstawiciele lineaży większych i rodów z Bwagbaln, Saboby, Tilangben, Nalongni, Kiteek, Bwakul (Ghana) oraz Yaborpu i Lagee (Togo). Uczestników rytuału łączy więzy wspólnoty rodowej (*unibaan*), więzy rytualne (*mantotiib*) oraz więzy przyjaźni i sąsiedztwa.

Oprócz charakteru społecznego analizowany rytuał ma wymiar religijny. Jest on symbolicznym systemem znaczeń i komunikacji, umożliwiającym kontakt człowieka i społeczności z rzeczywistością transcendentną. Przez wieloznaczne symbole rytuał przekazuje prawdy religijne, normy i wartości określające zachowanie ludzkie oraz stany emocjonalne, przeżycia i oczekiwania jednostek i społeczności. O religijnym charakterze rytuału świadczą adresaci modlitw i ofiar (duchy ziemi, duchy opiekuńcze rodu, duchy przodków), treść modlitw dotyczących różnych potrzeb, a zwłaszcza prośby o deszcz oraz składane ofiary (piwo, krew z drobiu, kozła i barana, kawałki wątroby).

THE EARTH SHRINE – THE CULT CENTRE AMONG THE KONKOMBA PEOPLE OF NORTHERN GHANA

S u m m a r y

The beliefs connected with the Earth and its cult belong to the important components of the religion of the Konkomba and other peoples of West Africa. The Earth Kiting is mother of heavenly god Uwumbor. The personified divinity Kiting is a universal deity of all the Konkomba. It is manifested in the multitude of Earth spirits, protectors of particular clans. The Earth spirits

are male or female. Each clan has its own Earth shrine called *litingbaln* which symbolizes and personifies the local Earth spirit, the protector of all members of a given clan. The Earth shrine is the most important sacred place of the clan and the main centre of the Earth cult.

The author of the paper presents the names, places and kinds of Earth shrines and provides an interpretation of the ritual performed in the shrine of Earth spirit Naapaa in the village of Bwagbaln. The purpose of the study is to show the social and religious meanings of the Earth shrine in Bwagbaln as the main cult centre of five clans of the Bichabob tribe. The source basis was provided first of all by the author's fieldwork conducted among the Konkomba people in the area of Saboba between July 1984 and January 1985 as well as between September 1990 and August 1991.

The Earth shrines among the Konkomba usually consist of baobabs and groves. Under the trees and in the groves there are sacrificial stones fulfilling the function of an altar on which offerings are made. The Earth shrines are usually situated in the vicinity of the homesteads or on the border between the arable land and the bush.

As opposed to other clan Earth shrines of the Konkomba people, the Earth shrine in Bwagbaln is of clan and supraclan character. As the symbol of the unity of five clans from the Bichabob tribe, it is the most important Earth shrine and the central place of cult of the members.

The Earth cult of the Konkomba is first of all connected with such seasonal agricultural activities as making preparations for yam planting, corn sowing and for the harvest. The ritual in Bwagbaln was performed on 24 March, 1991, that is in the dry season, before the field work. Its principal aim was to ask for the rain. The ritual performance in Bwagbaln is a condition for beginning the field work in the new agrarian season and it precedes the rituals connected with Earth in the homesteads and Earth shrines in the villages of Nalongni, Kumwateek, Kiteek and Bwakul. The ritual in Bwagbaln had the greatest supraclan range and in that ceremony over 20 elders participated who were representatives of major lineages and clans from Bwagbaln, Saboba, Tilangben, Nalongni, Kiteek, Bwakul (Ghana) and Yoborpu and Lagee (Togo). The participants of the ritual are connected with each other by means of clan community bonds (*unibaan*), ritual bonds (*mantotiib*) as well as friendship and neighbourhood bonds.

The ritual performed in the village of Bwagbaln as a symbolical system of meanings and communication clearly has a religious dimension. It enables communication between man and transcendental reality. By means of religious symbols permeated with manifold meanings, the ritual expresses the norms and values controlling human behaviour, as well as emotional desires, feelings and experiences. Its religious character is testified to by the addressees of prayers and offerings (spirits of the Earth, protective spirits of the clans, ancestor spirits), the content of the prayers and the sacrifices made.

Summarized by H. Zimoń SVD